

Dygdała, Jerzy

"Aufklärung und Kulturtransfer in Mittel- und Osteuropa", hrsg. von Agnieszka Pufelska, Iwan Michelangelo D'Aprile, Berlin-Potsdam 2009 : [recenzja]

Czasy Nowożytne 24, 297-300

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

AUFKLÄRUNG UND KULTURTRANSFER IN MITTEL- UND OSTEUROPA, HERAUSGEGEBEN VON AGNIESZKA PUFELSKA UND IWAN MICHEL-ANGELO D'APRILE, WEHRHAHN VERLAG, BERLIN-POTSDAM 2009, SS. 324

Podjęmowane w Niemczech badania nad przenikaniem Oświecenia na obszar Europy Środkowo-Wschodniej mają już długą tradycję. Wystarczy choćby wskazać na cenne monografie Edwarda Wintera i Heinza Lemkego¹. Recenzowany tom studiów poświęcony jest szeroko ujętej problematyce transferu kulturowego w okresie Oświecenia na rozległych terenach monarchii habsburskiej, Rzeczypospolitej polsko-litewskiej i znajdującej się wciąż jeszcze pod zwierzchnością turecką Rumunii. Autorami są historycy (często młodzi) niemieccy, polscy, słowaccy, serbscy i rumuńscy. Ten skład zespołu autorskiego zapewnia pogłębione spojrzenie na sprawy lokalne, przy czym poszczególni badacze wyraźnie akcentowali rolę inspiracji przychodzących z Europy Zachodniej.

Całość tomu została podzielona na trzy części. W pierwszej, oprócz rozważań teoretycznych dotyczących samego pojęcia transferów kulturowych i wzajemnych oddziaływań między poszczególnymi regionami w sferze szeroko pojętej kultury (Günther Lottes), podano przykłady bliższych niż to się przyjmowało związków między oświeconymi elitami Polski i Prus na przełomie XVIII/XIX w. (Agnieszka Pufelska), a także zwrócono uwagę na dyskusje wśród przedstawicieli niemieckiego Oświecenia inspirowane sprawami Europy Wschodniej i Środkowej (Iwan M. D'Aprile). W części drugiej znalazło się omówienie instytucji i środków (mediów) służących przenoszeniu idei i stosunków zachodnioeuropejskich (nie tylko oświeceniowych) na wschód i południe Europy. Znajdziemy tu artykuły poświęcone roli ówczesnej prasy na terenie dzisiejszej Słowacji (Dagmar Kost'alova), organizacji i reformom serbskiego szkolnictwa na obszarze monarchii habsburskiej (Vladimir Simić), muzyce – na przykładzie myśli oświeceniowej w oratorium Józefa Haydna „Stworzenie świata” (Katarzyna Szczerbowska-Prusevicius), ceremoniałowi dworskiemu (Joanna Kodzik), a także rozważania na temat przekształceń wewnątrz stanu szlacheckiego na Śląsku w XVIII w. (Małgorzata Konopnicka) i pojawiania się tam typowej arystokracji (Jarosław Kuczer) oraz wpływów kultury angielskiej na czołową polską rodzinę magnacko-arystokratyczną – Czartoryskich (Sławomir Kufel). Trzecia część, zatytułowana „Transferdiskurse”, obejmuje niektóre szczegółowe problemy związane z przenikaniem niemieckich wzorów literackich na tereny późniejszej Rumunii (Manuela Anton), recep-

¹ E. Winter, *Frühaufklärung. Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und die deutsch-slavische Begegnung*, Berlin 1966; H. Lemke, *Die Brüder Żaluzki und ihre Beziehungen zu Gelehrten in Deutschland und Danzig*, Berlin 1958.

cją wczesnooświeceniowej filozofii Christiana Wolffa na rumuńskim obszarze językowym (Anna Stanca Tabarsi) i inspiracjami zachodnioeuropejskiej nauki historycznej w polskiej historiografii pierwszej połowy XVIII w. (Dariusz Dolański), a także stopniowymi zmianami zachodzącymi w negatywnym stereotypie zacofanego szlacheckiego państwa polsko-litewskiego w drugiej połowie XVIII w., zwłaszcza w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego (uzupełniające się artykuły Franka Steffena i Bernharda Strucka).

Nie wnikając głębiej w treść poszczególnych prac publikowanych w tym tomie, warto jednak zwrócić uwagę na niektóre pozycje. Czytelnika polskiego powinien zainteresować przede wszystkim artykuł współredaktorki tomu Agnieszki Pufelskiej, w którym spróbowała ona podważyć dominujący w nauce (nie tylko polskiej) pogląd o wzajemnej niechęci, a nawet wrogości między elitami społecznymi Polski i Prus w okresie późnego Oświecenia (*Der vergessene Kulturtransfer. Polen und Preussen in der Zeit der Aufklärung*). Zwróciła uwagę na pozytywny obraz Prus w publicystyce z czasów Sejmu Wielkiego, zainteresowanie polskich kręgów oświeconych reformami Fryderyka Wielkiego (a nawet zafascynowania jego postacią), a także stałą przychylnością wobec państwa pruskiego przejawianą na niektórych dworach magnackich (nawiasem mówiąc, zjawisko to występowało już w XVII w., kiedy to niektórzy republikanccy opozycjoniści szukali tam wsparcia przeciw własnemu monarsze). Również po III rozbiore w pruskiej wtedy Warszawie i w Berlinie dochodziło do stosunkowo bliskich kontaktów nie tylko między arystokracją obu narodów, lecz także na niższych szczeblach społecznych. Według autorki przekonanie o zasadniczej winie Prus za rozbiory Rzeczypospolitej i wynikającej stąd wrogości jest dziełem dziewiętnastowiecznej i dwudziestowiecznej historiografii, która rozpatrywała wzajemne stosunki z narodowego punktu widzenia. Badacze polscy nie muszą się w pełni zgadzać z głównymi tezami autorki, ale jednak dobrze będzie o nich pamiętać.

Na uwagę zasługują także artykuły Franka Steffena i Bernharda Strucka poświęcone obrazowi Polski w opiniach zachodnioeuropejskich. Pierwszy z tych historyków w pracy *Probleme des Transfers deutscher Polenbilder im Zeitalter der Frühaufklärung und Aufklärung*, na podstawie wybranych fragmentów twórczości zamieszkałych w Rzeczypospolitej niemieckojęzycznych historyków, uczonych, kronikarzy, pastorów (na ogół mieszczan z Wielkopolski i Prus Królewskich), ukazał, w jaki sposób postrzegali oni ówczesne państwo polskie, jak pisali o jego przeszłości, jak oceniali stosunki wyznaniowe i społeczne panujące wtedy w Rzeczypospolitej. Autor wskazał na poczucie dyskryminacji religijnej i stanowej tych grup i na ich niechęć do monopolizującej całość władzy szlachty oraz na pojawianie się, mniej lub bardziej wyraźnych, krytycznych uwag o polskiej wolności, przekształcającej się według nich w anarchię. Te na ogół negatywne opinie stosunkowo łatwo przedostawały się na zewnątrz i znacząco musiały wpływać na kształtowanie stereotypu Polski w krajach niemieckich. Warto jednak zaznaczyć, że ten dość czarny obraz wyraźnie inaczej wygląda w świetle gruntownych studiów Karin Friedrich², która porównała pozycje

² K. Friedrich, *The Other Prussia. Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569–1772*, Cambridge 2000, polskie wydanie: *Inne Prusy. Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami (1569–1772)*, Poznań 2005. Autor zresztą w ogóle nie powołał się na tę pracę, podobnie jak i na niektóre inne opracowania poświęcone mieszczańskiej historiografii Prus Królewskich XVII–XVIII w. (m.in. Lecha Mokrzeckiego, Jerzego Serczyka, Stanisława Salomonowicza).

społeczeństwa Prus Królewskich (zwłaszcza mieszczaństwa) w Rzeczypospolitej ze stosunkiem absolutystycznego państwa prusko-brandenburskiego do wcześniejszych wolności stanowych w Prusach Brandenburskich (Wschodnich). Frank Steffen zauważył zresztą, że oceny polskiej historii i stanu państwa wyraźnie są bardziej pozytywne w wypowiedziach publicystycznych i utworach Niemców zamieszkałych w Warszawie (zwłaszcza przybyszów z Saksonii) i znajdujących się w orbicie wpływów dworu Augusta III, a następnie Stanisława Augusta Poniatowskiego. Cały artykuł jest, moim zdaniem, ujęty zbyt teoretycznie (próba budowy modelu, do którego dopasowuje się wybrane fakty), co może mieć wpływ na przedwczesne wyciąganie przez autora ogólnych wniosków i na dość krytyczną ocenę jego treści przez recenzenta.

Zupełnie inny obraz Rzeczypospolitej wyłania się z artykułu Bernharda Strucka *Von unbekanntem Nachbarn zum „Meisterstück der Staatsklugheit. Die Reformzeit unter Stanislaw August II., politische Berichterstattung und Transfers im Spannungsfeld von Reformabsolutismus und Französischer Revolution*, w którym wiele miejsca autor poświęcił problematyce tworzenia się stereotypów. We wprowadzeniu zaakcentował zmiany, jakie zachodziły w podróżowaniu po Europie od drugiej połowy XVIII w., kiedy to arystokratyczną „Grand Tour” coraz bardziej zastępowały mieszczańskie wyjazdy w celu zdobycia wykształcenia, a także podróże turystyczne o charakterze poznawczym i wypoczynkowym. Tak jak to było wcześniej, głównymi celami podróży były Włochy i Francja, choć zaczęto też podziwiać szwajcarskie Alpy, a coraz więcej podróżnych wybierało się do Anglii, aby zapoznawać się z tamtejszym systemem politycznym oraz z imponującym postępem technicznym i gospodarczym. Autor słusznie stwierdził, że Polska nie była atrakcyjnym celem wyjazdów (choć warto dodać, że przejeżdżano przez nią, udając się do intrygującej zachodnich intelektualistów Rosji), tymczasem liczba niemieckojęzycznych relacji z podróży przez ziemie Rzeczypospolitej jest nieproporcjonalnie duża, chociażby w stosunku do opisów pobytu we Francji. Zdaniem autora to zwiększone zainteresowanie Polską wynika z chęci obserwowania i komentowania oświeceniowych reform przeprowadzanych przez króla Stanisława Augusta. W kolejnych podrozdziałach jest mowa o badaniach nad literaturą podróżniczą traktowaną jako środek transferu kulturowego, o zasięgu tej literatury (analiza list subskrybentów), wreszcie o ówczesnych niemieckich podróżnikach po ziemiach polskich – wywodzili się oni przeważnie z kręgów oświeconych, w większości byli to protestanci z Niemiec Północnych i Środkowych. Odrębny podrozdział został poświęcony analizie obrazu Polski w czasach stanisławowskich w świetle relacji z podróży. Autor na pierwszy plan wysunął zdecydowanie pozytywne opinie praktycznie wszystkich podróżników o królu Stanisławie Augustu. Według nich to właśnie temu monarsze Polska zawdzięcza gruntowną reformę edukacji, a Warszawa niebawem rozwój. Charakterystyczne jest, że Stanisław August jako reformator stawiany jest przez nich na jednej płaszczyźnie z Józefem II i Fryderykiem II. Brak mi tu jednak analizy negatywnych opinii (bo takie przecież też występowały) o stosunkach społecznych, kontrastach majątkowych oraz przysłówiowej już nędzy chłopów, porównywanych do niewolników (autor tylko zasygnalizował istnienie tych krytycznych uwag na ostatniej stronie swego artykułu). W pełni zgadzam się natomiast z Bernhardem Struckiem w ocenie źródeł entuzjazmu niemieckich relacji z podróży do Polski z okresu Sejmu Wielkiego i Konstytucji 3 maja. Wynika to z porównania wydarzeń w Rzeczypospolitej z gwałtownie narastającymi napięciami we Francji. Tamtejsza rewolucja była początkowo bardzo pozytywnie przyjęta przez niemiecką opinię

publiczną, z czasem postępująca radykalizacja zaczęła jednak wywoływać coraz większy niepokój i wreszcie niechęć (wyłączywszy nieliczne kręgi tzw. niemieckich jakobinów). W tej sytuacji możliwość przeprowadzania zasadniczych zmian politycznych i społecznych drogą stopniowych reform odgórnych, tak jak to się działo w Rzeczypospolitej, miała zasadniczy wpływ na pozytywne oceny polskich przekształceń i ich rezultat – wprowadzenie monarchii konstytucyjnej. W jakim zakresie widziano tu przykład dla podzielonych na wiele odrębnych państw i państewek Niemiec.

Dla czytelnika anglojęzycznego interesujący może być artykuł Sławomira Kufła *The Czartoryskis and the English Inspirations*. Pozycja ta w pewnym stopniu wykracza poza zasadniczą problematykę całego tomu, skoncentrowaną na niemieckim Oświeceniu w krajach środkowoeuropejskich. Autor ukazał jak bardzo Czartoryscy, czołowa rodzina polskiej arystokracji, ulegali wpływowi kultury angielskiej. Wspomnił o ich podróżach do Wielkiej Brytanii, o ogrodzie powązkowskim Izabeli Czartoryskiej urządzonej w stylu angielskim, wreszcie o zaczerpniętym z wzorów angielskich sentymentalizmie i preromantyzmie, które to nurty znalazły oparcie w środowisku puławskim skupionym wokół księcia Adama Kazimierza Czartoryskiego, a zwłaszcza jego żony Izabeli. Oczywiście można było dodać jeszcze kilka informacji o zafascynowaniu Czartoryskich angielskim systemem ustrojowym i o ich zainteresowaniu sztuką angielską. Autor wykorzystał bogatą polską literaturę na ten temat (zwłaszcza prace Zofii Gołębiewskiej i Aliny Aleksandrowicz). Mam nadzieję, że ułatwi to wprowadzenie ustaleń polskiej historiografii do literatury anglojęzycznej.

Osobiście zaciekał mnie także artykuł Dagmar Kost'alovej. Na przykładzie gazety „Pressburger Zeitung” (ukazującej się w Bratysławie w latach 1764–1929) i jej czesko-słowackiej wersji językowej „Presspurskie noviny” (wydawanej tamże w latach 1783–1787) autorka ukazała wpływy niemieckiego Oświecenia na treści zawarte w tych pismach. Najważniejsze jest jednak nawiązanie do początków formowania się nowożytnego narodu słowackiego na przełomie XVIII/XIX w. Autorka powiązała to z oddziaływaniem myśli oświeceniowej i, co dla nas może być zaskoczeniem, z ubocznymi skutkami reform józefińskich. Zwróciła też uwagę, że „Presspurskie noviny” były pierwszym czasopismem wydawanym w miejscowym dialekcie („in unserer Muttersprache”), mimo że formalnie ich językiem miał być czeski. Autorka potraktowała to wydarzenie jako początek długiego procesu różnicowania się dwóch języków, zakończonego skodyfikowaniem języka słowackiego w 1843 r.

Sam pomysł zebrania tak różnorodnych tematycznie studiów w jednym tomie zasługuje na uznanie. Całość jest uporządkowana rzeczowo i pozwala wyraźnie uwidocznić zasadniczy problem przewijający się przez wszystkie artykuły – określenie sposobów przenikania kultury oświeceniowej i jej form do ośrodków intelektualnych Europy Środkowo-Wschodniej. W jakimś zakresie mieszczą się w tej tematyce także odrębne studia dotyczące oddziaływania zachodnioeuropejskich wzorów społecznych na strukturę stanową Śląska i roli dworskiego ceremoniału. Znaczenie tej publikacji polega również na tym, że umożliwia ona czytelnikowi niemieckojęzycznemu zapoznanie się z najnowszym dorobkiem historiografii kilku krajów środkowoeuropejskich. Także i dla polskich historyków znajdują się w tej pracy rzeczy inspirujące, pozwalające inaczej spojrzeć na niektóre problemy wzajemnych kontaktów międzynarodowych w okresie Oświecenia.

JERZY DYGDALA
Toruń